

İsmâ‘il Cürçânî'nin *Zahîre-i H'ârezmşâhî* Adlı Ünlü Eserinin XVI. Yüzyıl Türkçe Çevirisi *Kanûnu'l-İlâc ve Şifâ' u'l-Emrâz Li-Küllî Mizâc'da* "Geriatrı" ve "Gerontoloji" ile İlgili Bölümler

Chapters Regarding "Geriatrics" and "Gerontology" in Qânûn Al-İlâc ve Şifâ' Al-Amrâz Li-Küllî Mizâj, the 16th Century Turkish Translation of Esmail Jorjani's Famous Work the Treasure of Khwarazm Shah

Ahmet Aciduman¹, Önder İlgili¹, Şehriyar Şems²

¹ Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı
² Serbest Çalışan Dış Hekimi

Amaç: İsmâ‘il Cürçânî'nin *Zahîre-i H'ârezmşâhî* adlı eserinde yer alan "yaşlıların tedbiri" üzerine yazılmış bölümün sunulması ve değerlendirilmesi.

Gereç ve Yöntem: Bu çalışmada *Zahîre-i H'ârezmşâhî*'nin İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu No: 3574'de (34 Nk 3574) bulunan *Kanûnu'l-İlâc ve Şifâ' u'l-Emrâz Li-Küllî Mizâc* adlı Türkçe çeviri nüshası ile Edirne Selimiye Kütüphanesi No: 4721'de (22 Sel 4721) bulunan Farsça nüshası incelenmiştir. Türkçe çeviri metnin, çağdaş Türkçe abeceye çevriyazısı yapılmış; çevriyazısı yapılan bu metin, eserin Farsça nüshası ile karşılaştırılarak, çağdaş Türkçe bir metin hazırlanmış ve yazının bulgular kısmında sunulmuştur.

Bulgular: "Yaşlıların tedbiri" ile ilgili bölüm *Zahîre-i H'ârezmşâhî*'nin 3. kitabının 2. kısmının 6. makalesi olup, 5 bölümden oluşmaktadır. Burada, humoral paradigmanın kavramlarıyla, yaşlılık mizacının soğuk ve kuru olduğu ve alınacak tedbirlerin ise yaşlılığın mizacının tersine sıcaklık verici ve rutubet artırıcı olması; yaşlı kişilerin gıdayı bölüm bölüm yemeleri; sevdâ ve balgam hiltlarını artırıcı gıda yememeleri; zorunlu olmadıkça damardan kan alınmaması; beyaz ve ince şaraptan uzak durulması gerektiği; karaciğer ve akciğer gibi organlarda ortaya çıkan tıkanıklıklar için tiryak kullanılması ve vücudun hamamda yağla ovulması gibi açıklamalar yer almaktadır.

Sonuç: Cürçânî'nin *Zahîre-i H'ârezmşâhî* adlı eserinde eserin yaşlıların tedbiri hakkındaki bölüm İbn Sina'nın *el-Kânûn fî Tıbb* adlı eserinde yer alan bilgilerle koşutluk göstermektedir. Eserin XVI. yüzyılda Türkçeye tam çevirisinin gerçekleştirilmesinden önce, bu bölüm XIV. yüzyılda da Türkçeye çevirilerle İshâk bin Murâd'ın *Edviye-i Müfred*e adlı eserinde kendisine yer bulmuştur.

Anahtar Sözcükler: İsmail Cürçani, Zahir-i H'arezmsahi, Yaşlı, Geriatrı, Gerontoloji, Tıp Tarihi, Türk Tıp Tarihi

Objective: Evaluation and presentation of discourse on "Treatment of Old People" covered in Esmail Jorjani's *Zakhireh Khwarazmshahi* (The Treasure of Khwarazm Shah).

Material and Method: The Turkish translation of *Zakhireh Khwarazmshahi* named *Qânûn al-İlâc wa Şifâ' al-Amrâz Li-Küllî Mizâj* preserved in İstanbul Süleymaniye Manuscript Library, Nuruosmaniye Collection no: 3574 and Persian version present in Edirne Selimiye Library no: 4721 were scrutinized. Relevant discourse of the Turkish manuscript transliterated to Turkish alphabet. Afterwards a contemporary Turkish version prepared in comparison with the Persian text and shared in results section.

Results: "Treatment of Old People" discourse is comprised of five chapters and located in the 2nd section of the 3rd book of *Zakhireh Khwarazmshahi*. As written in accordance with humoral theory and concepts, temperament of old people is cold and dry and treatment should be warming and moisturising. Explanations on eating foods piece by piece, refraining eating nutrients increasing black bile and phlegm, refraining phlebotomy if not inevitable, also avoiding white and thin wine, using theriac for obstructions of liver and lungs, body massage with oils in bath were included.

Conclusion: Discourse on "Treatment of Old People" covered in Esmail Jorjani's *Zakhireh Khwarazmshahi* has significant concordance with the part dealing with same subject in Avicenna's work *Canon of Medicine*. Before the complete translation of *Zakhireh* to Turkish in the 16th century, the discourse examined in this study can be observed in Ishak bin Murad's *Edviye-i Mufrede* with its Turkish translation written in the 14th century.

Key Words: Esmail Jorjani, Zakhireh Khwarazmshahi, Elderly, Geriatrics, Gerontology, History of Medicine, History of Turkish Medicine

Muhammed Kutbu'd-Din H'ârezmşâh'a (s. 1097-1127) sunulan ve Farsça yazılmış en eski tıp ansiklopedisi olduğu düşünülen *Zahîre-i H'ârezmşâhî* adlı eserin yazarı Ebû İbrâhîm Zeynu'd-Din İsmâ‘il b. Hâsen el-Huseynî el-Cürçânî Hârezmşahlar döneminde yaşamış önemli bir hekim ve cerrahtr

(1–4). Cürçân'da dünyaya gelmiştir. Cürçân coğrafi olarak günümüzde İran sınırları içerisinde kalan, kuzey doğuda Hazar Denizi kıyısında bir bölgedir. Cürçânî'nin İsfahânlı olduğu ve Cürçân'a İsfahân'dan göç etmiş oldukları iddia edilmişse de göç nedeni ve aile geçmişi ile ilgili detaylı

Geliş tarihi: 17.04.2015 • Kabul tarihi: 27.05.2015

İletişim

Doç. Dr. Ahmet Aciduman
Tel: 0 312 595 81 02
E-posta: aciduman@medicine.ankara.edu.tr
Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Morfoloji Binası 2. Kat Sıhhiye / Ankara

bilgi bulunmadığı bildirilmektedir (5). Huseyn Şerefu'd-Dîn Ebû'l-Fazâ'il'in oğludur (1). Doğum tarihi 19 Nisan/30 Ferredîn 1042 olup İran'da bu gün her yıl Laboratuvar Tıbbi Günü olarak kutlanmaktadır (6).

Tıp eğitimini doğduğu yer olan Cürcân'da almıştır. Ardından Hûzistân ve Fârs'a geçtiği bildirilmektedir. Cürcânî'nin aynı zamanda Kum'da da bulunduğu bilinmektedir. Cürcânî'nin bir süre de Nîşâbü'r'da yaşadığı ve burada İbn-i Sînâ'nın öğrencisi olan 'Abdu'r-Rahmân ibn 'Alî Ebî Şâdık ile teması olduğu bildirilmektedir. Hekimlik ve cerrahlığının yanında hukuk konusunda da uzman olan Cürcânî, Ebû'l-Kâsım Kuşeyrî'den hadis ve sufizm eğitimi almıştır (3,7). Nîşâbü'r'dan sonraki durağı Merv olmuştur. 1110'da Muhammed Kutbu'd-dîn H'ârezmşâh'ın himayesine girmek üzere H'ârezm'e geçmiştir. Burada Bahâu'd-Devle hastanesi sorumlusu olarak aylık 1000 dinar ücretle görevlendirilmiştir. Hastane ile meşgul olmasına karşın *Zahîre-i H'ârezmşâhî*'nin aynı yıl tamamlandığı belirtilmektedir. Kitabın hacmi dikkate alındığında kitabın bir yılda yazılamayacağı ve Cürcânî'nin Merv'de bulunduğu yıllarda kaleme aldığı notlarını H'ârezm'de düzenlediği düşünülmektedir. Kitabını hem elit kitlenin hem de sıradan insanların yararlanması amacı ile Farsça yazmıştır (7). Yukarıda belirtilenlere ek olarak, önemli tıp okulları barındıran Rey ve İsfahân şehirlerini de ziyaret ettiği bazı kay-

naklarda ifade edilmektedir (5). Cürcânî Muhammed Kutbu'd-Dîn H'ârezmşâh'ın oğlu ve velihtı Atsız b. Muhammed'e hizmet ettikten sonra 1137 yılında Merv'de hayatını kaybetmiştir (2,3,7).

Cürcânî'nin tıbbın yanı sıra felsefe, tıp etiği, teoloji, insan anatomisi, kimya, farmakoloji, eczacılık ve diğer doğa bilimleri üzerine eserleri bulunmaktadır (5). Dört kitaptan oluşan *el-Ağrazu't-Tıbbiye ve'l-Mebahisi'l-'Alâ'iyye*, eczacılık ve materia medica üzerine 5 ciltten oluşan *Yadigâr*, iki uzunlamasına cilt halinde düzenlenmiş olup seyyahların her bir binici çizmesine bir cildi yerleştirilmesi düşüncesi ile hazırlanmış *Huffey-i 'Alâ'i* sayılabilir (3,4,7). *Zubdetu't-Tıbb* Cürcânî tarafından yazılan anatomi ve tıp üzerine bir eserdir (7,8). *Er-Risaletu'l-Münebbibe, el-Ecnibetu't-Tıbbiyye, et-Tezkiretu'l-Eşrefiyye fi's-Sînâ'ati't-Tıbbiyye* Cürcânî'nin eserleri arasındadır (1,7).

Zahîre-i H'ârezmşâhî

Cürcânî'nin en önemli ve bu çalışmada yararlanılmış olduğumuz eseri *Zahîre-i H'ârezmşâhî* bir tıp ansiklopedisidir (5). Browne (4) elinde bulunan tam nüsha ile ilgili olarak *Zahîre*'nin 450 000 kelimenin üzerinde bir eser olduğunu bildirirken, Yazdchi ve ark. (3) 750 000 kelime olduğunu haber vermektedirler. Browne (4) elinde sözü geçen tam nüsha ve bazı tek kitapların XIII. ve XIV. yüzyılda kopyalanmış nüshalar olduğunu bildirmekte ve

diğer bazı kaynaklarla birlikte (3,9) eserin dokuz kitap ve materia medica ek kitap olmak üzere on kitaptan oluştuğunu iletmektedir (Tablo 1). Moattar ve ark. (5) 11 kitaptan oluştuğunu ileri sürmekte; Tadjbakhsh (7) dokuz bölüm ve biri basit ilaçlar ve farmakope, diğeri ise hayvan organları ve hayvanlardan elde edilen ilaçlar olmak üzere iki ek ciltten bahsetmektedir.

Zahîre-i H'ârezmşâhî'de ciltlerin sistematığı İbn Sînâ'nın *Kânun'u* ile önemli ölçüde benzerlik göstermektedir (5). Dönemin bilim dili Arapça yerine Farsça yazdığı için çağdaşları tarafından eleştirilen Cürcânî, yaşamının son yıllarında *Zahîre*'yi Arapça'ya çevirmiştir. Atsız b. Muhammed'in (s. 1128-1157) veziri Meccû'd-Dîn Ebû Muhammed için 20 cilt olarak hazırlanmıştır (2,7,10).

Kitap kısaltılmış olarak İbraniceye tercüme edilmiş, Hindistan'da Urduca tercümesi yayımlanmıştır. Sabuncuoğlu Şerefeddin (ö. 873/1468) eserin "akrâbâdîn" kısmını, iki bölüm ekleyerek Türkçeye çevirmiştir (1,9,11). *Zahîre*'nin Avrupa'da tanınması XVII. yüzyılda Fransız papaz Angelus de St. Joseph'in eserinde bahsetmesi ile olmuştur (7). *Zahîre*'nin İdris-i Bidlisî'nin oğlu Ebû'l-Fazl Muhammed b. İdris ed-Defterdâr/Defteri (ö. 1564) tarafından Türkçeye çevrildiği bildirilmektedir (9,10).

Tablo 1: *Zahîre-i H'ârezmşâhî*'de yer alan konular (9).

Kitap No	Makale Sayısı	Bap Sayısı	İçerik
I	6	77	Tıbbın tanımı, kapsamı, faydaları, anatomi, tabiat, elementler, hıtlar, mizaçlardan, tabii, hayvani ve ruhi olmak üzere üç kuvvet
II	9	151	Sağlık, hastalıklar, semptomlar (nabız, ifrazat vb.), etiyoloji, ebelik, gelişim, çocuk bakımı, heyecanlar, hayat ve ölüm
III	14	204	İklim, mevsimi havai su, gıda ve her türlü içeceklerin özellikle şarabın etkileri, uyku, uyanıklık, hareket, dinlenme, elbise, parfümler, kan alma, kusturucu ilaçlar, müşhiller, aklın halleri, çocuklar, ihtiyarlar ve seyyahlar için koruyucu bilgiler
IV	4	25	Tanının önem ve esasları, prognoz, crise, hazım vb.
V	6	80	Ateş türleri, etiyolojisi, belirtileri, tedavisi, sıtma, çiçek hastalığı, kızamık, nüks, korunma ve diyetler, nekahat tedavisi
VI	21	434	Ruh hastalıkları, sara, apopleksi, paralizi, tetanoz, ödem, kadın hastalıkları ve doğum, gut, romatizma, siyatik, fil hastalığı
VII	7	55	Tümörler, apseler, kanser, yaralar, kırıklar, çıkıklar, genel patoloji, organlara ait hastalıklar, dağlama.
VIII	3	37	Kişisel temizlik, saç, tırnakların temizlenmesi ve boyanması
IX	5	44	Hayvansal, bitkisel, madeni zehirler, zehirli canlıların sokmaları
X			Hayvansal, bitkisel, birleşik ilaçlar

AMAÇ

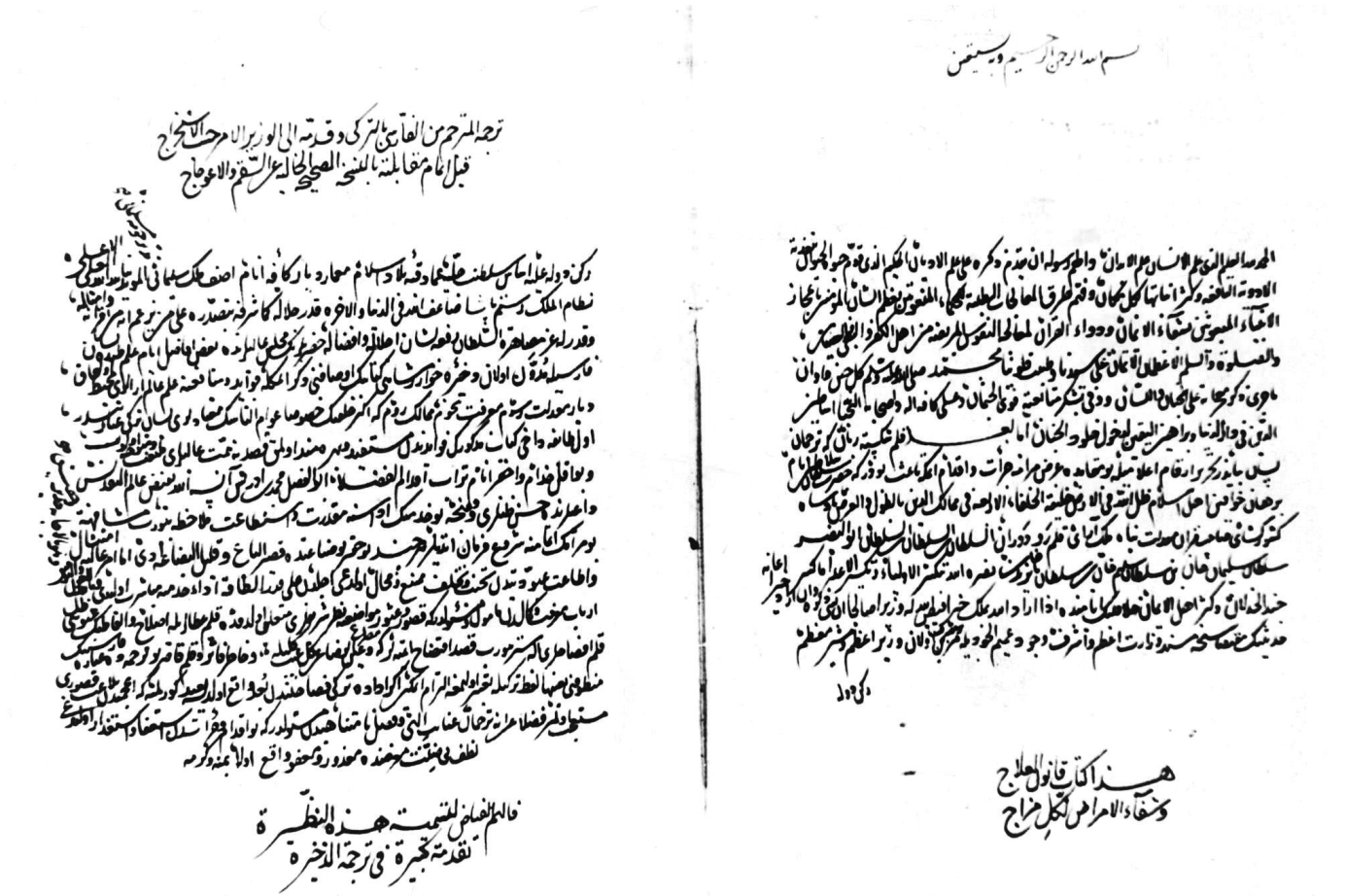
Zahire-i H'arezmsahi'de yer alan "yaşlıların tedbirini" üzerine yazılmış olan bölümlerin sunulması ve burada yer alan bilgilerin değerlendirilmesi bu yazının amacını oluşturmaktadır.

GEREÇ VE YÖNTEM

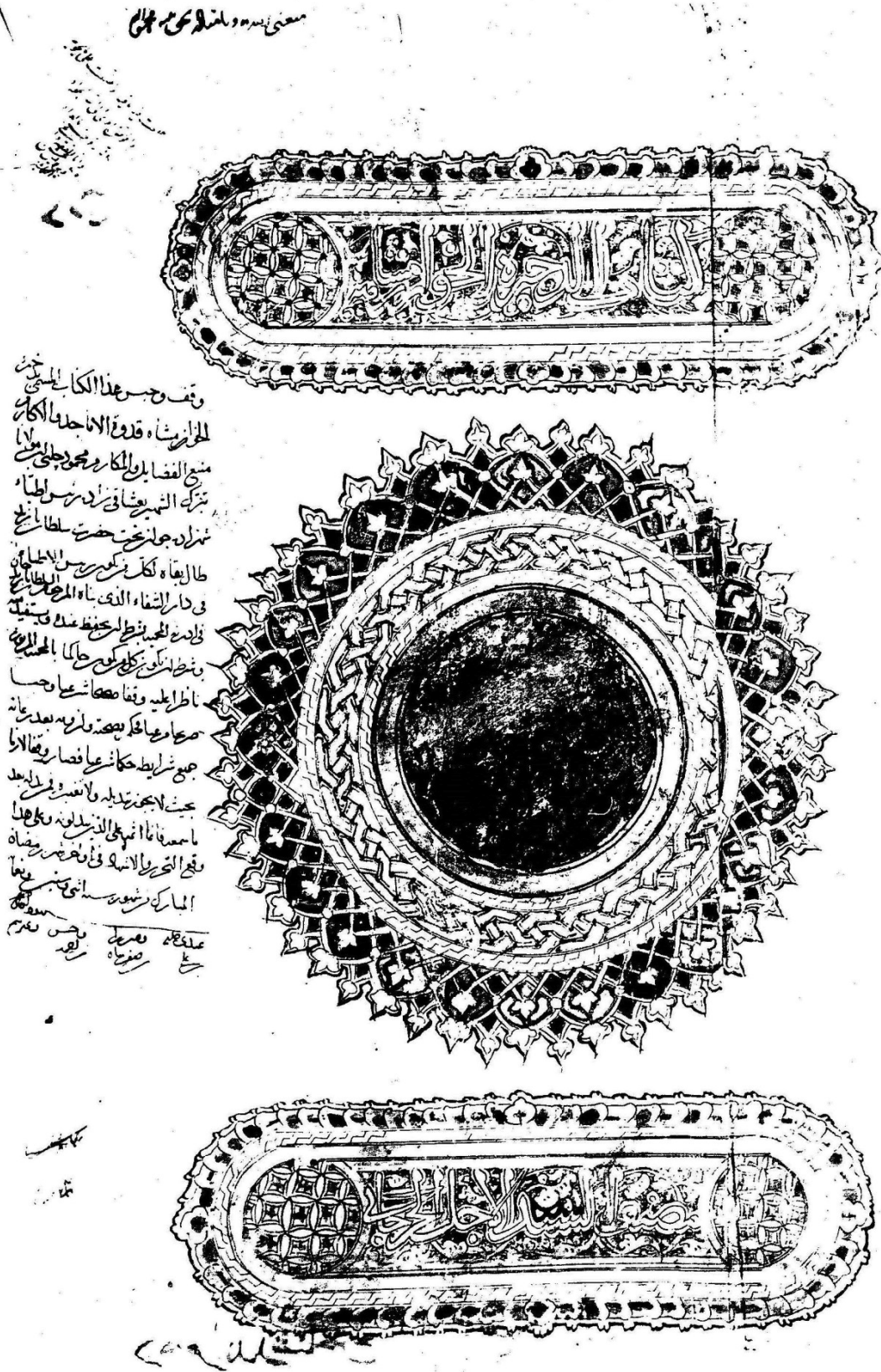
Bu çalışma sırasında Zahire-i H'arezmsahi'nin İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu No: 3574'de (34 Nk 3574) bulunan Kanunu'l-İlac ve Şifa'u'l-Emraz li-Küllü Mizac adlı Türkçe çeviri nüshası (Şekil 1) (12) ile Edirne Selimiye

Kütüphanesi No: 4721'de (22 Sel 4721) bulunan Farsça nüshası (Şekil 2) (13) incelenmiştir. "Yaşlıların tedbirini" ile ilgili bölüm Zahire-i H'arezmsahi'nin 3. kitabının 2. kısmının 6. makalesi olup, 5 bölümden oluşmaktadır (Şekil 3a-b). Türkçe çeviri metnin (Şekil 4a-b), çağdaş Türkçe abeceye çevriyazısı yapılmış [Ek-1]; çevriyazısı yapılan bu metin, eserin Farsça nüshası ile karşılaştırılarak, çağdaş Türkçe bir metin hazırlanmış ve yazının bulgular kısmında sunulmuştur. Türkçe çeviri metinde yer almayan, ama Farsça metinde bulunan bazı sözcükler ya da cümleler, Farsçadan çevrilerek ilgili yerlerde ve [...] içerisinde, yazınının

bulgular kısmında sunulan metne eklenmiştir. Türkçe çeviri metinle Farsça metin arasındaki bazı farklılıklar da hazırlanan ve sunulan metinde, dipnotlarla bildirilmiştir. Metinde yer alan ve ilaç olarak kullanılan bitkileri gösteren bir tablo hazırlanmış olup yazının ekinde [Ek-2] verilmiştir. Bu tablo hazırlanırken Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Eski ve Yeni Harflerle) (14), A Turkish English Lexicon (15), İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü / Redhouse English-Turkish Dictionary (16) ve A Comprehensive Persian-English Dictionary (17) kullanılmıştır.

Şekil 1: Zahire-i H'arezmsahi'nin İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu No: 3574'de (34 Nk 3574) bulunan Kanunu'l-İlac ve Şifa'u'l-Emraz li-Küllü Mizac adlı Türkçe çeviri nüshasının ilk sayfaları (12).

Şekil 2: Zaḥīre-i H'ārezmshāhī'nin Edirne Selimiye Kütüphanesi No: 4721'de (22 Sel 4721) bulunan Farsça nüshasının ilk sayfası (13).

BULGULAR

[Üçüncü kitabın ikinci kısmından] altıncı makale: Yaşlılar tedbirinin beyanındadır ve bu makale beş bölümdür.

Birinci bölüm: Yaşlıların mizacının anlatılması ve onların tedbirinin beyanındadır.

Yaşlılık mizacı soğuk ve kurudur. Asli mizacı sebebi ile, uygun ve uygun olmayan tedbirler sebebi ile, nefsanî arzular sebebi ile, ortaya çıkan hastalıklar sebebi ile ve kişinin yaptığı sanatlar sebebi ile bazı kişilerde yaşlılık çabuk ortaya çıkar ve bazısında daha geç. Asli mizacı çok kuvvetli olduğunda ya da daha sıcak olduğunda, onun tedbirleri uygun olduğunda, nefsanî arzular mizaca göre olduğunda ve hastalıklar daha az ortaya çıktığında yaşlılık mizacı daha geç görünür. Bunun tersine olduğu her zaman, çabuk ortaya çıkar. Bu nedenle kişi yaşlılığa eriştiğinde ve onun mizacı ortaya çıktığında, onun tedbirlerinin hepsinin uygun olması gerekir. Keder ve buna benzer yaşlılık mizacında artan nefsanî arzularından kendini koruması gerekir ve yaşlılık mizacının zıddı olan sevinç ve gönül hoşluğu gibi şeyleri istemesi gerekir. Sonuç olarak onun tedbirleri sıcaklık verici ve sıcaklıkla nem artırıcı olmalıdır. Bu nedenle banyo gibi, sade şarap ve ılımlı olmak gibi, yasemin yağı, sıtsen yağı ve bunun dışında iyi kokulu olan sıcak yağlar gibi sıcak ve nemli olan her nesne, ılımlı güzel kokular, yumuşak yatakta dönmek ve beklemek, hepsi yararlıdır ve uygun olur. Mide ve bağırsağında tıhaf nem toplanırsa, savmanın tedbirini idrar yaptırma yoluyla ya da ishal yoluyla almak gerekir. Sabah egzersizi, ata binmek ve yürümek çok yararlıdır, ama yorulmamak gerekir. Yorgunluktan önce egzersizden alıkon-

sunlar. Kötü hava, bubarlar, dumanlar ve boş olmayan kokular yaşlılarda fazla iz bırakır, kendisini ondan koruması gerekir ve ondan uzak olması gerekir [ve kötü gıdalar yememelidir] (12,13).

Üçüncü kitabın [ikinci kısmının] altıncı makalesinden ikinci bölüm: Yaşlıların gıdasının tedbirinde ve onların tabiatını yumuşatmanın beyanındadır.

Yaşlı kişilere gıdayı bir defada yemek zararlıdır, belki bölümler halinde ve her defa azca yemek gerekir. Eğer bir kimsenin tabiatı, bir defada çok yemeye dayanıklı olmazsa, tamamını banyodan dışarı çıktığı zaman yemesi gerekir. Yemek yiyip banyoya girmek olmaz, özellikle bir kişi sinamsıya ve tıkanıklıktan doğan hastalıkları çekmişse. Kâmel¹ gibi keskin yemekler ve ona benzer, sevdâ ve balgam artıran yapışkan ve kaba gıdaları yememek gerekir, oysa onun vücudunda fazla nemler toplanmışsa, tedavi yönü ile faydası vardır ve süt çok yararlıdır, özellikle hava almamış ve ekşimemişse. Bu nedenle sütlü pirinç, özellikle balla ya da şekerle yararlıdır. Aşlık çok zararlıdır. Pirasa kalbesini, âb-kâme² ile ve zeytinyağıyla yemekten önce yemek uygundur ve tabiatı yumuşatır. Sarmaşığı su ve tuz içinde pişirsinler ve zeytinyağı ve âb-kâme ile yesinler, tabiatı yumuşatır. Beş dirhem miktarı eğreltiyi, bir deste lahana yaprağı ile pişirsinler ve süzünler, bir avuç ya da iki avuç dövülmüş mu'asfer tohumunu onun içinde kaynatınsınlar ve yesin, yine tabiat yumuşatması için. Bir dirhem ya da iki dirhem miktarı sakız ağacı yaşlıların tabiatını yumuşatır ve bağırsaklarını temizler. Tuzla beslenmiş zeytin, yemekten önce bu konuda yararlıdır. Dört dirhem eştîmünü, bir kaç tane kuru incirle, bir miktar mu'asfer tohumu ile dönsünler ve yesin, tamamı gider.

Bal suyunda bulanmış kuru incir, yemekten önce, hem bu konuda uygundur. Bu bildirilen nesnelere her zaman bir diğerinden yesin, birini yalnız adet edinmesin. Yiyecek içinde pancar ve kereviz kullanımsın. Yaz meyvelerinden incir uygundur [ve zencefil soğukluğa uygun olur], ama onu ısıtacak ve kuruluk vermeyecek kadar. Eğer çok zorunlu değilse, kadir oldukça, damardan kan alınmasın [kuvveti düşük olur] (12, 13).

Üçüncü kitabın [ikinci kısmının] altıncı makalesinden üçüncü bölüm: Yaşlıların şarabının tedbiri beyanındadır.

Yaşlıların şarabı bedeni ısıtsın diye eski olmalıdır. Beyaz şarap ve ince şarabı içmemek gerekir, eğer susamamışsa. Tatlı şarap yel yapar ve zararı vardır. Şarabı çok içmek beyin ve sinirlerde dolgunluk yapar. Mide içerisinde ekşimesi mümkündür ve çok zarar verir. Az içmek neşe getirir, yemeği sindirir ve fazlaları vücuttan savar (12).³

Üçüncü kitabın [ikinci kısmının] altıncı makalesinden dördüncü bölüm: Yaşlılarda olan tıkanıklığın tedbiri beyanındadır.

Her ne zaman tıkanıklık karaciğerde olursa, felâfilî ya da yarpuz ya da asânsâyâ ya da emrûsâyâ macunu, hazır olanı, azıcık yesin. Yaşlı kişilere, özellikle tıkanıklık nedeniyle ve bu macunlardan bir şey kullanmış olursa, nesnelere en iyisi büyük tiryaktır. Vücudu hamamda yağla olmayı ve et sıyu, buğday çorbası ve ona benzer nesnelere ile sıcak ve nemli gıdayı taabbüt etmelidir. Eğer tıkanıklık akciğer ve solunum organlarında olursa, zûfa, persiyânûşân ve selîba şerbetlerinden kullanımsın. Zûfa şarabı uygundur. Temizlenmiş kuru üzüm yararlıdır (12,13).

¹ Kâme: "...Ayran ile karışık süte dahi kâme denir. Bir nevi katik isimdir ki İsfahan halkı beyinde müteariftir. Reçele de kâme derler. İnde'l-ba'z kâme, kâg isimdir ki hakiki bir ekşi nesnedir. Yürük Türkleri ederler. Bu diyarlarda müte'arif değildir. Acem ve Bağdat havalisinde, Kürdistan'da bunsuz taam etmezler. Bir kaç nevi olur. Bundan mukaddem münasebetiyle tafsil olundu. Araplar buna mirra derler, hazım olduğu hasebiyle..." s. 401 (18).

² Âb-kâme: "Kâr-nâme vezininde. Bir nevi katiktir. İsfahan diyarında marufur. Yoğurt, süt, ekme kuru su, üzerlik tohumu ve sirkeyle tertip ederler. Arabide merî derler. Beyanlarına göre bu katik Bağdat ve Kürdistan'da dahi olur. Bir kaç nevi yaparlar. Bir nevine yalnız kâme derler. Kâme bunun muarrebidir. Dere otundan, yarpuz ve fesleğenden yaparlar. Türklerde piyaz derler, bunsuz taam etmezler. Bir nevi ekşi ayran ve meneviş ağacının taze şahlarından tarhun vesair bazı hoş-bü nebatlardan tertip ederler. Güya ki taamlarda salata ve salamura menzilesindedir. Mu'in-i taamdır derler. Buna bezirgân aşısı dahi derler." s. 6 (18).

³ Zâhire-i H'ârezmşâhî'nin Farsça nüshasında yazan bilgiler Defteri'nin çevirisinden daha farklı olup, yazarlarca yapılan çeviri burada sunulmaktadır: "Yaşlılar bilmelidirler ki yaşlıların içeceği en iyi şarap eski olmalıdır, renkli olmalıdır, kokusu hoş olmalıdır ki hem vücudu ısıtsın, hem idrar getirsin ve hem vücudun normal sıcaklığını artırsın ve kuvvet versin. İnce şarabı yaşlıların içmesi iyi değildir, eğer susuzluk rahatsız etmezse. Ayrıca tatlı şarap yaşlılara gaz yapar ve zarar verir. Şarabı çok içmek beyin ve sinirlerde dolgunluk yapar. Mide içerisinde ekşimesi mümkündür ve ondan zararlar ortaya çıkar. Şarabı itidalle içmek neşe verir, vücudun normal sıcaklığını azaltmaz, ortaya çıkarır, yemeği sindirir ve vücuttaki fazlaları idrar ve diğerleri ile atar (13)."

Üçüncü kitabın altıncı makalesinden beşinci bölüm: Yaşlıların kendilerinin kirlerini ve vücutlarının kokusunu boş etmek tedbirinin beyanındadır.

Banyoda kendisi yıkamış olduğunda, selvi yaprağını reyhanî şarapla ve balla yoğursunlar, onunla kendisini ovsun ve yıkasın. Eğer kust, ebbel, merzencüs ve hind sâzesini de bu şekilde kullanırlarsa, uygun olur. Yaşlı kadın kişiler kendilerini bakla unuyla, et ve dövülmüş kavun çekirdeğiyle yıkasınlar. [Sonuç olarak hamam vücudun normal sıcaklığını ortaya çıkarır. Allah bilir] (12,13).

TARTIŞMA VE SONUÇ

İsmâ'îl Cürçânî'nin *Zahîre-i H'arezmsâbi*'de yaşlıların tedbiri üzerine yazdığı bölüm beş kısımdan oluşmaktadır. Burada, humoral paradigmanın kavramlarıyla, yaşlılık mizacının soğuk ve kuru olduğu ve alınacak tedbirlerin ise yaşlılığın mizacının tersine sıcaklık verici ve rutubet artırıcı olması gerektiği bildirilmektedir. Yine yaşlı kişilerin gıdayı bir defada yemeyip, bölüm bölüm yemeleri; sevdâ ve balgam hıtlarını artırıcı gıda yememeleri; zorunlu olmadıkça damardan kan alınmaması; şarabın iyisinin renkli ve eski şarap olduğu, beyaz ve ince şaraptan uzak durulması gerektiği; karaciğer ve akciğer gibi organlarda ortaya çıkan tıkanıklıklar için tiryak kullanılması ve vücudun hamamda yağla ovulması gibi *Zahîre-i H'arezmsâbi*'de yer alan açıklamalar (12,13) İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-Tıbb*'ında yer alan bilgilerle örtüşmekte ve *Zahîre-i H'arezmsâbi*'nin ilk dört bölümü ile *el-Kânûn fi't-Tıbb*'da ilgili konunun ilk dört bölümü koşutluk göstermektedir (19). İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-Tıbb*'ında yer alan yaşlı kişilerin ovulması ve egzersizleri üzerine olan 5. ve 6. bölümlerde yer alan ayrıntılı bilgiler, *Zahîre-i H'arezmsâbi*'nin ilgili bölümünde yer

almamaktadır. *Zahîre-i H'arezmsâbi*'de yaşlılık üzerine olan makalenin 5. bölümünde kısa bir şekilde vücut temizliği ve vücut kokusunun hoş hale getirilmesi ele alınmıştır. Sonuç olarak İsmâ'îl Cürçânî'nin *Zahîre-i H'arezmsâbi*'de yaşlıların tedbiri üzerine yazdıkları bazı farklılıklar gösterse de İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-Tıbb*'ında yer alan bilgilerin kısaltılmışı gibidir.

Zahîre-i H'arezmsâbi'nin Orta Çağ İslam dünyasının bilimsel dili olan Arapça ile kaleme alınmaması ve Orta Çağ Batı dünyasının bilimsel dili olan Latinceye çevrilmemiş olması onun *el-Kânûn fi't-Tıbb* gibi evrensel bir kitap olmasını engellemiş gibi görünmektedir. Öte yandan, eserin yazarın bulunduğu coğrafyanın yerel dili olan Farsça ile yazılması ve yakın coğrafyada Fars diline olan aşinalık, eserin Türkçe, Urduca, İbranice gibi dillere çevrilmesine ve bölgesel olarak etkin olmasını sağladığı söylenebilir (20).

Anadolu Selçuklu Devleti'nde divan dilinin Sâhib Fahreddin Ali'nin vezirliği döneminde Arapçadan Farsçaya çevrilmesi (21) Fars dilinin Anadolu'daki etkinliğini göstermesi açısından önemli bir bulgudur. Yine Anadolu'da telif/tercüme edilen ilk eser olan Hekim Bereket'in *Tuhfe-i Mübârizî* adlı eserinin başlangıçta *Lubâbu'n-Nubâb* adıyla Arapça yazılması, sonra *Tuhfe-i Mübârizî* adıyla Farsçaya çevrilmesi ve sonunda Halîfet Alp Gazi'nin isteği ile Türkçeye çevrilmiş olması (22) Arapça ile birlikte Farsçanın Anadolu'daki etkinliğini gösteren önemli örneklerden birisidir.

İsmâ'îl Cürçânî'nin Farsça kaleme aldığı *Zahîre-i H'arezmsâbi* adlı eserinin XVI. yüzyılda İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-Tıbb* adlı eserinden daha önce Türkçeye çevrilmiş olmasını (20) belki de Farsçanın Anadolu topraklarında komşuluk nedeniyle daha etkin ve daha bilinen bir dil olması ile açıklamak

mümkün olabilir. Eserin bu Türkçe tam çevirisinden önce, hekim ve cerrah Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun XV. yüzyılda *Zahîre-i H'arezmsâbi*'nin ilaçlar hakkındaki 10. kitabını Türkçeye çevirmesi de önemli bir bulgudur (11). Bunlardan başka İsmâ'îl Cürçânî'nin *Zahîre-i H'arezmsâbi* adlı eserinin, makalenin de konusunu oluşturan, yaşlı kişilerle ilgili olarak yazdığı bölümün daha erken bir dönemde yapılmış bir Türkçe çevirisinin de bulunduğu araştırmalarımız sırasında fark edilen önemli bir bulgudur.

İshâk bin Murâd tarafından 792 H. [1389/1390] tarihinde kaleme alınan ve Osmanlı Beyliği döneminde yazılmış ilk eser olarak kabul edilen *Edviye-i Müfredde*'de bulunan "Bu bâb Zahîre-i H'arezmsâhi'den nakl olunmuşdur pîrlerüñ mizâcın beyân eyler ve dahı anlarüñ tedbîrin bildürür" adlı yaşlı kişilerin mizacını ve tedbirlerini açıklayan bölüm, başlıktan da anlaşıldığı İsmâ'îl Cürçânî'nin *Zahîre-i H'arezmsâbi* adlı eserinden alındığına işaret etmektedir (23). Bu makaleye esas oluşturan *Zahîre-i H'arezmsâbi*'nin yaşlılıkla ilgili bölümlerinin Türkçe çevirisi ile bu bölüm karşılaştırıldığında, *Edviye-i Müfredde*'de yer alan bölümün ilk kısmında *Zahîre-i H'arezmsâbi*'nin ilgili bölümünün tam çevirisinin yer aldığı görülmektedir. *Edviye-i Müfredde* yazarı İshâk bin Murâd *Zahîre-i H'arezmsâbi*'den çevirdiği bu kısımdan sonra adı geçen bölüme *İhtiyârat ve İhtizârât*'tan yaptığı bir alıntı ile devam etmiş ve Ebî Yûsuf'un "müşelleş-i Ebî Yûsufiyye" adlı ilacının tarifi ile bölümü sonlandırmıştır (23). Bu bulgu da *Zahîre-i H'arezmsâbi*'nin yaşlılık ve yaşlılar üzerine yazılmış olan bölümünün en erken Türkçe çevirilerinden birisinin *Edviye-i Müfredde*'de bulunduğunu söylememize olanak vermektedir.

KAYNAKLAR

1. Doğruyol H. Cürcânî, İsmâil b. Hasan. In: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 8. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı; 1993. p. 133-4.
2. Jorjani, Zayn-al-din Esmail [Internet]. Encyclopedia Iranica. Available from: <http://www.iranicaonline.org/articles/jorjani-zayn-al-din-esmail> [Accessed 2013 Feb 26].
3. Yazdchi M, Hosseini SF, Ghabili K, et al. Neonatal care and breastfeeding in medieval Persian literature: Hakim Esmail Jorjani (1042-1137AD) and the Treasure of King Khwarazm: A Review. *Life Sci J* 2013;10:115-120.
4. Browne GE. Arabian Medicine, Being The Fitzpatrick Lectures Delivered at the College of Physicians in November 1919 and November 1920. London: Cambridge University Press; 1921. p. 98-99.
5. Moattar F, Shams Ardekani MR, Ghanadi A. The life of Jorjani: One of the Persian pioneers of medical encyclopedia compiling: On the occasion of his 1000th birthday anniversary (434, A.H. - 1434, A.H.). *Iran Red Crescent Med J* 2013;15:763-766.
6. Shoja MM, Tubbs RS, Khalili M, et al. Esmail Jorjani (1042-1137) and his descriptions of trigeminal neuralgia, hemifacial spasm, and Bell's palsy: *Neurosurgery*. 2010;67:431-434.
7. Tadjbakhsh H. Sayyed Esmâ'il Jorjani, founder of Persian medicine. *J Vet Res* 2007;62:131-140.
8. Shoja MM, Tubbs RS. The history of anatomy in Persia. *J Anat* 2007; 210:359-378.
9. Uzluk FN. Edirne kitaplığındaki tıp yazmaları. In: Edirne: Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı, 2. Baskı. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları; 1993. p. 321-336.
10. İhsanoğlu E (ed). Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi, I. Cilt, Hazırlayanlar: İhsanoğlu E, Şeşen R, Bekar MS, Gündüz G, Bulut V. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA); 2008. p. 144-145.
11. Ünver AS. XV'inci asırda Türkiye'de tecrübi tababete ait iki misal. *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 1949;12:359-362.
12. Cürcânî, Seyyid İsmâ'il b. Huseyn. *Kânûnu'l-İlâc ve Şifâ'u'l-Emrâz li-Kulli Mizâc* (Terceme-i Zahîre-i Hârezmşâhî), Türkçeye çeviren: Ebû'l-Fazl Muhammed b. İdrîs ed-Defterî. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu, No. 3574 (34 Nk 3574) [Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesi'nde bulunan ve anabilim dalına Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk tarafından kazandırılan fotoğraf baskı].
13. Cürcânî, Seyyid İsmâ'il b. Huseyn. *Zahîre-i Hârezmşâhî*. Edirne: Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi, No. 4721 (22 Sel 4721) [Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesi'nde bulunan ve anabilim dalına Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk tarafından kazandırılan fotoğraf baskı].
14. Devellioğlu F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Eski ve Yeni Harflerle, Hazırlayan: Güneçal AS, 18. baskı. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2001.
15. Redhouse JW. A Turkish and English Lexicon, New impression. Beirut: Librairie du Liban, 1996.
16. İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü / Redhouse English-Turkish Dictionary, The seventh edition. İstanbul: Redhouse Yayınevi, 1980.
17. Steingass F. A Comprehensive Persian-English Dictionary, Including The Arabic Words And Phrases To Be Met With In Persian Literature, Being Johnson and Richardson's Persian, Arabic, and English Dictionary, Revised, Enlarged, And Entirely Reconstructed, First Published in İstanbul. İstanbul: Çağrı Yayınları; 2005.
18. Mütercim Âsım Efendi. *Burhân-ı Katı*, Hazırlayanlar: Öztürk M, Örs D, İkinci baskı. İstanbul: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları; 2009.
19. Aciduman A, İlgili Ö. İbn Sînâ'nın *El-Kânûn fi'l-Tıbb* adlı eserinde "geriatri" ile ilgili bölümler. *Ank Üni Tıp Fak Mecm* 2010;63:41-47.
20. Aciduman A, Şems Ş. İsmâ'il Cürcânî'nin ünlü eseri *Zahîre-i Hârezmşâhî*'nin XVI. yüzyıl Türkçe çevirisi *Kânûn el-İlâc ve Şifâ' el-Emrâz li-Kulli Mizâc*'de çocuk sağlığı ve hastalıkları üzerine. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi* 2014;57:141-160.
21. Bayat AH. *Tıp Tarihi*. İzmir: Sade Matbaa; 2003. p.242.
22. Hekim Bereket. *Tuhfe-i Mübârizî*, Metin-Sözlük, Hazırlayan: Erdağ-Doğuer B. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları; 2013. p. 21-23.
23. İshâk bin Murâd. *Edviye-i Müfrede*, (Metin, Sözlük), Hazırlayanlar: Canpolat M, Onler Z. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları; 2007. p. 72-76.

Ek-1: Altıncı makâle pîrlere tedbîriñ beyânındadır ve bu makâle biş bâbdır

evvelkî bâb pîrlere mizâcınıñ zikrinde ve anlarıñ tedbîriñ beyânındadır

pîrlik mizâcî bârid ve yâbisdir ve ba'zî âdemlerde pîrlik tiz zühûra gelür ve ba'zısında gicrek aşlı mizâc sebebi ile ve muvâfiğ ve ğayr-ı muvâfiğ tedbirler sebebi ile ve a'râz-ı nefsaniden sebebi ile ve hâdiş olan marâzlar sebebi ile ve âdem işlediği şân'atlar sebebi ile ve her gâh ki aşlı mizâc akvâ ola yâ hârek ola ve anıñ tedbirleri muvâfiğ ola ve a'râz-ı nefsanî mizâca göre olur ve hastalıklar az hâdiş olur pîrlik mizâcî

gicrek zühûra gelür ve her gâh ki bunun hilâfınca ola tiz zühûra gelür bu sebepten her gâh ki âdem pîrliğe irişe ve anıñ mizâcî zühûra gelse anıñ tedbirleri cümle muvâfiğ olmak gerek ve a'râz-ı nefsaniden ki pîrlik mizâcında artar ğamm gibi ve aña mânen kendüyi şaklamak gerek ve ol nesne ki pîrlik mizâcınıñ zıddıdır sürür ve gönül hoşluğu gibi taleb etmek gerek fi'l-cümle anıñ tedbirleri hâretilir ve hâretiler ruḫbet artırıcı gerek ve bu sebepten her nesne ki hârr-ı raḫbdır ḫammâm gibi ve şarâb-ı

şîrf ve i'tidalle ovmağ gibi ve hârr yağlar ki eyü râyihâlu ola yâsemîn yağ gibi ve süsen yağ ve bunun ğayr-ı gibi ve mu'tedil iḫrlar ve yumşak dökede ağnamağ ve kaḫlanmağ cümlesi nâfi'dir ve muvâfiğ olur ve anıñ ma'de ve em'asında ğarib ruḫbet cem' olur def'iniñ tedbirin itmek gerek idrâr-ı bevl tîrikiyle yâ ishâl tîrikiyle ve şabâh riyâzeti ve ata binmek ve yürümek katı nâfi'dir lâkin yorulmamağ gerek ve yorulmamağ muḫaddem riyâzetden alıkonalar ve yaramaz havâ ve buḫârlar ve düttünler

ve nâ- hoş râyihalar pîrlerde artuğ eser ider kendüyi andan şaklamak gerek ve andan irâğ olmak gerek (12)

ikinci bâb üçüncü kitabın altıncı makâlesinden pîrlerin gıdâsı tedbirinde ve onların tab'ı yumşamanın beyânındadır

pîr âdemlere gıdâyı bir def'ada yemek yaramaz belki tefâriğ ile yemek gerek ve her bâr azacığ ve eger bir kimsenin tab'ı mütehammil olmaya ki bir def'ada çok yiye tamâm ta'âm ol vaqt yemek gerek ki hammâmdan taşra çıka ve ta'âm yeyüb hammâma girmek olmaz huşuşâ ki bir kimse tecribe itmiş ola ve süddeden tevellüd iden marazları çekmiş ola ve lezic ve gâliz gıdâlar ki sevda ve balğam arturur yemek olmaz ve hiddetlü ta'âmlar kâmeler gibi ve aña mænend meger ol vaqt ki anın bedeninde zâyid ruğubetler cem' olmuş ola 'ilâc ciheti ile nef'i vardır ve sūd kıtı nâfi' dir huşuşâ eger yıl inmeye ve ekşimeye ve bu sebeb ile südlü birinc huşuşâ 'asel ile yâ şekerle faydaludur ve cû' kıtı zararlıdır ve gendenâ kılyasını âb-kâme ile ve zeyt yağıyla ta'âmdan muqaddem yemek muvâfiğdir ve tab'ı yumşadır ve leblâb şu ve tuz içinde tab'ı ideler ve zeyt yağı ve âb-kâme ile yiyeler tab'ı yumşadır ve biş direm miğdârı besbâ'ic bir deste kereb yaprağı ile bişüreler ve süzeler ve bir avuc ve yâ iki avuc döğölmüş

mu'aşfer tohumı anın içinde kaynadalar ve yiye yine tab'ı yumşatmasıçün ve bir direm yâ iki direm miğdârı 'ilkü'l-buğm pîrler tab'ını yumşadır ve aşşâsî pâk ider ve zeytun tuzla beslenmiş ta'âmdan muqaddem bu bâbda nef'i vardır ve dört direm eftimün bir kaç dâne kuru encirle bir miğdâr mu'aşfer tohumı ile döğeler ve yiye tamâm icâbet ider ve kuru encir mâ'ül-'aselde bulanmış ta'âmdan muqaddem hem bu bâbda muvâfiğdir bu zıkr olunan nesnelere her vaqt bir âhirden yiye ve birisini yalnız 'âdet edinmeye ve gıdâ içinde çügündür (çuğunder) ve kerefs isti'mâl ide ve şayf meyvelerinden encir muvâfiğdir lâkin ol deñlü ki anı isida ve yubüset virmeye ve kâdir oldukça faşd itmeye meger kıtı bir zarüretle (12)

üçüncü bâb üçüncü kitabın altıncı makâlesinden pîrler şarâbının tedbir beyânındadır

pîrler şarâbı eski gerek tâ hem bedeni germ ide ve ağ şarâb ve rakik şarâbı içmek olmaz meger ol vaqt ki 'ataş içinde ve tatlu şarâb riğ ider ve zarar var ve şarâbı çok içmek dimâğ; ve 'aşabları mümteli ider ve mümkün ki ma'de içinde ekşiye ve kıtı zarar ide ve az içmek neşâf getürür ve ta'âmı hazm ider ve fazlaları bedenden def' ider (12)

dördüncü bâb üçüncü kitabın altıncı makâlesinden pîrlere vâkı' olan sūddenin tedbir beyânındadır

her gâh ki sūdde cigerde ola ma'cün-i felâfili yâ fūdenci yâ aşânâsyâ yâ emrüsya ol ki hâzir ola azacığ yiye pîr âdemlere nesnelere gâyet eyüsi tiryâğ-ı kebirdir hâşşeten sūdde sebeb ile ve her vaqt ki bu ma'cünlerden bir nesne isti'mâl itmiş ola bedeni hammâmda yağla ovmağ ve gıdâ'-i hârr u rağb ile ta'âhhüd eyleye mâ'ül-lağm gibi ve buğday şorbâsı ve aña mænend nesnelere ile ve eger sūdde öyken ve nefes çekmek a'zâsında ola züfâ ve persiyâvuşân ve seliğâ şerbetlerde isti'mâl ide ve züfâ şarâbı muvâfiğdir ve münakkâ kuru üzüm nâfi' dir (12)

bişinci bâb üçüncü kitabın altıncı makâlesinden pîrler kendülerini veşâhların ve bedenleri râyihâsın hoş itmek tedbirinin beyânındadır

çün hammâmda kendüsi yumuş ola serv yaprağını döğeler ve reyhânî şarâbla ve 'aselle yoğular ve kendüyi anırla süre ve yuya ve eger kuş ve ebhel ve merzengüş ve sâze-i hindi dahı bu vech ile isti'mâl ideler muvâfiğ olur yaşlı hâtün kişiler kendülerini bakla unıyla ve et ve döğölmüş kıvun çekirdeğiyle yuyalar (12)

Ek-2: Zahîre-i H'ârezmşâhî'nin Türkçe çevirisi Kanûnu'l-'İlâc ve Şifâ'u'l-Emrâz li-Küllî Mizâc'da "Yaşlıların tedbirini" üzerine olan bölümde geçen ve ilaç olarak kullanılan bazı maddelerin Türkçe-İngilizce ve Latince karşılıkları (14-17).

İsim	Türkçe	İngilizce	Latince
F. Besbâ'ic	Eğreltiotu	The common polypod fern	<i>Polypodium vulgare</i>
A. Buğm	Sakız ağacı tohumu	The seeds of the mastic tree	<i>Pistacia terebinthus, Pistacia lentiscus</i>
F. Çügündür/çuğunder	Pancar	Beet, beet-root	<i>Beta vulgaris</i>
A. Ebhel	Ardıç yemişi	Juniper berries	
Y. Eftimün	Bağboğan, küsküt	The lesser dodder	<i>Cuscuta epithimum</i>
F. Encir	İncir	The tree and fruit of <i>ficus carica</i>	<i>Ficus carica</i>
F. Gendenâ	Pırasa	The leek	<i>Allium porum</i>
A. 'ilk	Sakız, damla sakızı	A masticatory; mastic etc.	
A. Kerefs	Kereviz	Celery	<i>Apium graveolens</i>
F. Kereb	Lahana	The cabbage	<i>Brassica oleracea</i>
A. Kıst		Three or four kinds of aromatic root; especially, the Arabian costus	<i>Costus arabicus</i>
A. Leblâb	Sarmaşık	Any twining, climbing plant	
F. Merzengüş	Mercanköşk	Marjoram	<i>Origanum</i>
A. Mu'aşfer	Aspur, yalancı safran, papağanıyemi	Safflower	<i>Carthamus tinctorius</i>
F. Persiyâvuşân	Baldırıkara	Maiden's hair	<i>Adiantum</i>
F. Sâze-i hindi	Hint sümbülü	Indian spikenard	<i>Nardostachys jatamansi</i>
A. Seliğâ	Çin tarçını kabuğu	Cassia bark	
F. Serv	Selvi	The cypress	<i>Cupressus sempervirens</i>
F. Süsen	Zambak, süsen	Any iridaceous plant, the iris, ixia, gladiolus etc.	
A. Yâsemîn	Yasemin	The jessamine	<i>Jasminium officinale</i>
A. Zeyt	Zeytinyağı	Olive oil	
A. Züfâ	Zufautu, çördükotu	Hyssop	<i>Hyssopus officinalis</i>